

کارت‌های اعتباری در بانکداری بدون ربا

سیدعباس موسویان*

چکیده

گسترش سریع بازارها و توسعه روز افزون فن آوری در عرصه الکترونیک و مخابرات، زمینه را برای ابداع ابزارهای نو بانکی فراهم آورده است؛ از جمله این ابزارها که سال‌های اخیر رشد چشمگیری داشته، استفاده از کارت‌های بانکی یا اعتباری است. سرعت، سهولت و منافع استفاده از این کارت‌ها باعث شده بانک‌ها و مؤسسه‌های مالی صادرکننده کارت و مراکز تجاری و خدماتی پذیرنده کارت و مشتریان استفاده کننده از کارت، از این ابزار نو استقبال کنند.

این کارت‌ها گرچه انواع بسیاری دارند، از جهت ماهوی به سه گروه عمده تقسیم می‌شوند: کارت‌های برداشت از موجودی، کارت‌های وام بدون بهره و کارت‌های وام با بهره، و هر یک از این گروه‌ها به سه قسم کارت دریافت پول نقد، کارت خرید کالا و خدمت و کارت چند منظوره تقسیم می‌شوند. از آن جا که غالب این کارت‌ها در اقتصادهایی طراحی شده‌اند که معامله های ربوی و قرض با بهره را مجاز می‌شمارند، در مواردی آمیخته با ربا و بهره بوده، و در تطبیق با فقه اسلامی، نیازمند تغییراتی هستند.

در این مقاله با بررسی فقهی انواع گوناگون کارت‌های اعتباری، نشان داده می‌شود که کارت‌های اعتباری برداشت از موجودی و کارت‌های اعتباری وام بدون بهره، اعم از این که

برای دریافت پول نقد باشند یا برای خرید کالا و خدمت یا کاربرد چند منظوره داشته باشند، با تغییرات مختصری قابل استفاده در بانکداری و مؤسسات مالی بدون ربا هستند؛ اما کارت‌های اعتباری وام با بهره، چه از نوع استقراض با بهره، چه از نوع خرید با بهره، اشکال اساسی دارند و نیازمند تحول اساسی هستند و باید رابطه حقوقی جدیدی براساس عقود اسلامی (خرید و فروش نقد و نسیه) جایگزین رابطه حقوقی وام با بهره شود و نشان دادیم که با سهولت می‌توان با تغییر رابطه حقوقی از این گروه از کارت‌های اعتباری نیز استفاده کرد.

واژگان کلیدی: کارت‌های اعتباری، بانکداری بدون ربا، ابزارهای نوین بانکی، معاملات

ربوی، قرض با بهره.

مقدمه

توسعه فوق‌العاده بازارها، گسترش روزافزون معامله‌ها و نیاز به نقل و انتقال گسترده پول و هزینه‌های سنگین آن از یک طرف، پیشرفت فن‌آوری در زمینه‌های رایانه، الکترونیک و مخابرات از طرف دیگر، زمینه را برای ابداع و گسترش سریع ابزارهای نو مالی به ویژه در عرصه بانکی فراهم آورده است. به طوری که پیش‌بینی می‌شود در چندسال آینده (به استثنای چند کشور جهان سومی) استفاده از پول کاغذی و اسکناس به‌طور کامل از صحنه زندگی حذف شود. از مصادیق روشن این تحول، رواج کارت‌های مالی است که با تعابیر کارت‌های بانکی، الکترونیکی، اعتباری و... از آن‌ها یاد می‌شود. این کارت‌ها که با سرعت خیره‌کننده در حال گسترش هستند توانسته‌اند در برخی از کشورهای پیشرفته، جایگزین اصلی پول و چک باشند؛ به طوری که بیش از ۷۰ درصد معاملات از طریق آن‌ها انجام می‌گیرد.

غالب این کارت‌ها - چنان که در مقاله توضیح داده می‌شود - بر معامله‌های بانکداری متعارف مبتنی است که براساس سیستم بهره و ربا طراحی شده‌اند؛ در نتیجه در تطبیق با فرهنگ اسلامی مشکلات متعددی دارند؛ به طوری که تعدادی از فقیهان معاصر به ربوی و غرری بودن برخی از کارت‌ها حکم کرده، معامله با آن‌ها را حرام و باطل می‌شمارند. در مقابل، تعدادی از فقیهان با استفاده از معامله‌های مجاز شرعی، درصدد یافتن راه‌هایی برای استفاده از این کارت‌ها برآمده‌اند. در این مقاله، پس از بیان تاریخچه، اهمیت و فواید اقتصادی کارت‌ها، انواع گوناگون آن‌ها از جهت فقهی و حقوقی بررسی، و در مواردی که از نظر شرعی مشکل داشته باشد، راهکار جایگزینی پیشنهاد می‌شود.

تاریخچه کارت‌های اعتباری

در بیان تاریخ آغاز کارت های اعتباری، دیدگاه های متفاوت هست. بعضی می‌گویند سابقه آنها را به گذشته برگردانند و نقطه آغازین را بن‌های اعتباری می‌دانند که شرکت نساجی انگلستان بین کارکنان خود توزیع کرد و کارکنان با استفاده از آنها از مراکز تجاری طرف قرارداد خرید می‌کردند. شرکت، بهای کالاهای خریداری شده را می‌پرداخت؛ سپس به صورت اقساط از حقوق کارکنان کسر می‌کرد (رواس قلعه جی، ۱۴۲۰: ۱۱۰)؛ اما معمول نویسندگان، ابداع کارت های اعتباری و بانکی را به فردی به نام جان. سی. بگینز، کارشناس اعتباری مصرفی بانک نیویورک نسبت می‌دهند. طرح اولیه او که تحت عنوان «CHARGE IT» در سال ۱۹۴۶ مطرح شد، جهت خریدهای کوچک از مغازه‌های محلی مورد استفاده قرار می‌گرفت که با کامیابی رو به رو، و از این رو سبب شد تا سایر بانک‌ها نیز طرح‌های مشابه را مورد بررسی اولیه قرار دهند تا در سال ۱۹۶۰ بانک آمریکا طرح خود را تحت عنوان «بانک امریکارد (BANK AMERICARD)» به بازار عرضه کرد. در این طرح که از کارت های پلاستیکی جهت خرید کالا و خدمات و گرفتن وجوه نقد از بانک استفاده می‌شد، کارت بانکی مفهوم امروزی خود را یافت. فعالیت این کارت که بعد به نام ویزا (VISA) شهرت گرفت، به سرعت گسترش یافت تا آن جا که در سال ۱۹۷۰ بیش از ۳۰ میلیون نفر در ایالت متحده آمریکا دارای بانک امریکارد بودند و با گذشت ده سال از عملکرد آن، حجم درآمد ناخالص ناشی از معاملات آن از مرز ۳ میلیارد دلار به ۳۱ میلیارد دلار (ده برابر) افزایش یافت. بعد از آن بیش‌تر مؤسسات و بانک‌ها به منظور فروش و رقابت در بازار، به صدور کارت اعتباری مبادرت کردند و این روند با سرعت شتابنده رو به گسترش است؛ به طوری که امروزه چند صد میلیون نفر و چند صد هزار مؤسسه با استفاده از کارت های بانکی معامله می‌کنند (بیات، ۱۳۸۰: ۱۸؛ اسماعیلی، ۱۳۸۱، ۲۰) این کارت‌ها افزون بر کشورهای غربی، در کشورهای اسلامی و عربی نیز رو به گسترش است. طبق یک گزارش مالی، ویزا کارت که بخش عمده نظام پرداخت‌ها را در خاورمیانه مدیریت می‌کند، تا پایان ماه دسامبر ۲۰۰۰ چیزی در حدود ۵/۴۴ میلیون کارت اعتباری در جهان عرب صادر کرده بود، مجموع پرداخت‌هایی که از طریق کارت‌های اعتباری انجام شد؛ در حدود ۲۶ میلیارد دلار بود که نشان‌دهنده رشد سالیانه‌ای برابر با ۵۸ درصد است (گزارش، ۱۳۸۰).

این در حالی است که به جهت مشکلات فقهی و پایبندی خیلی از مسلمانان به آموزه های اسلام، کارت های مذکور نتوانسته اند توفیق لازم را به دست آورند و به همین جهت، بانک هایی مانند بانک الجزیره کوشیده اند کارت های اعتباری مطابق با آموزه های اسلام به نام «فیزالجزیره» منتشر کنند که با استقبال مشتریان مواجه شده است. در ایران نیز با تمام مشکلات فرهنگی، قانونی، مخابراتی، تکنولوژیکی و اقتصادی، گونه های مختلفی از کارت های بانکی و اعتباری پدید آمده و رو به گسترش است؛ به طوری که تعداد دارندگان کارت های بانکی در آغاز سال ۱۳۸۲ از مرز یک میلیون و چهارصد هزار نفر گذشت که با استفاده از ۱۰۰۰ دستگاه خودپرداز و ۸۰۰ دستگاه پایانه فروش به طور متوسط روزانه ۱۵۰ هزار معامله انجام می دهند (شهیدی، ۱۳۸۲).

تعریف کارت اعتباری

با توجه به انواع گوناگون کارت های اعتباری که از جهت ماهیت حقوقی و کارکرد اقتصادی مختلف هستند نمی توان تعریف مشخص و جامعی ارائه کرد؛ چنان که نمی توان اسم و عنوان جامعی برای آن ها برگزید و به همین جهت، برخی از نویسندگان به جای کارت اعتباری از تعبیری چون کارت های بانکی یا کارت های الکترونیکی استفاده می کنند. در عین حال، در یک تعریف ساده و تا حدی عام می توان گفت: کارت اعتباری، کارتی است که یک بانک یا نهاد پولی یا اعتباری صادر می کند و به دارنده آن امکان می دهد کالا یا خدمتی را بدون پرداخت وجه نقد و صرفاً با ارائه این کارت خریداری کند (فرهنگ، ۱۳۷۱: ۴۴۹). در تعریف دیگری که تا حدودی جامع تر است، آمده: کارت اعتباری، سندی است که بانک یا مؤسسه مالی صادر می کند. دارنده کارت به وسیله آن می تواند از کسی که معامله با آن را قبول دارد، کالا، خدمات و پول نقد دریافت کند. صادرکننده کارت، بهای کالاها و خدمات خریداری شده و معادل پول نقد دریافت شده را می پردازد؛ سپس طی مدت زمان مشخص از دارنده کارت می گیرد (رواس، ۱۴۲۰: ۱۱۰).

عناصر دخیل در کارت اعتباری

۱. صادرکننده کارت

بانک یا مؤسسه مالی به انتشار کارت های اعتباری اقدام کرده، طبق ضوابط خاص، در اختیار مشتریان می گذارد. بانک یا مؤسسه ناشر افزون بر عملیات انتشار، با مراکز تجاری و

خدماتی، قرارداد منعقد می‌کند که در صورت مراجعه دارندگان کارت، مطابق ضوابط، کالا، خدمات و پول نقد در اختیار آنان قرار دهد.

۲. دارنده کارت

هر شخص حقیقی یا حقوقی واجد شرایطی است که با مراجعه به بانک یا مؤسسه مالی صادرکننده کارت، کارت اعتباری دریافت می‌کند تا به وسیله آن بتواند بدون پرداخت وجه نقد، کالاها و خدمات مورد نیاز را بخرد یا در مواقع لزوم، پول نقد دریافت کند.

۳. پذیرنده کارت

کلیه مراکز تجاری، خدماتی و مالی که بر اساس قراردادی با صادرکننده کارت توافق می‌کنند تا در صورت مراجعه دارندگان کارت، کالا، خدمات یا پول نقد مورد نیاز او را، فقط در قبال ارائه کارت، تقدیم کنند؛ سپس طبق قرارداد، بهای کالاها و خدمات و معادل پول نقد را از صادرکننده کارت دریافت کنند.

۴. کارگزار تهاتر یا تسویه

در مواردی که صادرکننده کارت می‌خواهد دایره پذیرش کارت را فراتر از منطقه و کشور گسترش دهد، نیازمند بانک و مؤسسات مالی است که نقش واسطه را در تسویه ایفا کنند. در این موارد، بانک یا مؤسسه مالی واسطه، با پذیرنده کارت (کسانی که صادرکننده کارت را نمی‌شناسند یا با او قراردادی ندارند) قرارداد می‌بندد تا در مقابل اسناد دریافتی طبق مقررات، پس از کسر کارمزد، حساب او را بستانکار کند؛ سپس طبق قراردادی که با صادرکننده کارت دارد، از او بگیرد.

در انواع کارت‌های اعتباری بیان می‌کنیم که برخی کارت‌ها، متشکل از دو عنصر، برخی متشکل از سه عنصر و برخی متشکل از چهار عنصر هستند.

آثار اقتصادی کارت‌های اعتباری

کارت‌های اعتباری، افزون بر منافع شخصی که برای صادرکننده، پذیرنده و دارنده کارت دارد، دارای آثار مثبت و منفی در سطح ملی برای کل جامعه است که برخی از آن‌ها عبارتند از:

۱. صرفه‌جویی در هزینه چاپ اسکناس

استفاده مکرر از اسکناس، به مرور زمان، کهنگی و فرسودگی آن را به دنبال دارد و از

طرفی از حیث بهداشت نیز اسکناس‌های کهنه ناقل انواع بیماریها هستند. بر این اساس، ضرورت دارد هر چند سال، اسکناس‌ها تجدید چاپ شوند که به هزینه سنگین نیاز دارد. براساس آمارهای ارائه شده از سوی مرکز نشر اسکناس و خزانه بانک مرکزی، سالانه بیش از ۱۰۰ میلیارد ریال هزینه صرف جمع‌آوری و امحای اسکناس‌های فرسوده و چاپ دوباره آنها می‌شود. مدیر نشر اسکناس و خزانه بانک مرکزی می‌گوید: در حال حاضر، هزینه تمام شده چاپ هر برگ اسکناس، ۱۴۶ ریال است که در صورت افزودن هزینه‌های جنبی مانند جمع‌آوری، حمل، تفکیک و از بین بردن، این رقم به چند برابر افزایش می‌یابد. حجم اسکناس در گردش کشور ۶/۳ میلیارد برگ است و عمر مفید اسکناس در ایران پنج سال می‌باشد و باید سالانه ۱۲۰۰ میلیون برگ اسکناس از بین برود. به دلیل بالا بودن هزینه این کار، سالانه فقط ۷۰۰ میلیون برگ اسکناس فرسوده توسط بانک مرکزی از گردش خارج می‌شود (جلیلیان، ۱۳۸۱). استفاده از کارت‌های اعتباری و جایگزینی آنها به جای اسکناس، هزینه‌های مذکور را تقلیل داده، از اسراف ملی جلوگیری می‌کند.

۲. حذف عملیات اضافی

با فراگیر شدن استفاده از کارت‌های الکترونیکی، بسیاری از عملیات اضافی حذف می‌شود. کوتاه شدن صف‌های طولانی پای صندوق‌های بانک‌ها و فروشگاه‌ها، کاهش خطاهای ناشی از اشتباهات دریافت و پرداخت پول نقد، حذف مدت زمان برای ثبت اسناد مالی، از بین رفتن زمان‌های صرف شده برای تردد بین بانک‌ها و فروشگاه‌ها، فقط بخشی از مزایای استفاده از کارت‌های اعتباری است.

۳. حفظ امنیت جانی و مالی افراد

همه روزه شاهد اخبار گوناگون از سرقت پول نقد، کشته و زخمی شدن افراد بسیاری در درگیری‌های سرقت و خسارت‌های سنگین تقلبی بودن اسکناس و اشتباه در شمارش‌ها و ثبت محاسبات هستیم. استفاده از کارت‌های اعتباری باعث می‌شود تا دارندگان آنها، از حمل مقادیر فراوان پول و تحمل ریسک از دست دادن یا تقلبی بودن آنها شوند. همچنین ضمن حفظ امنیت جانی خود با خاطری آسوده به انجام معاملات مورد نظر بپردازند.

۴. شفاف شدن فعالیت‌های اقتصادی

از عناصر مؤثر بر حجم پول جامعه، سرعت گردش پول در معاملات است. در وضعیت

کنونی که بیشتر معامله‌ها به وسیله اسکناس صورت می‌گیرد، آمار دقیقی از کیفیت گردش پول نیست و این باعث می‌شود سیاست‌های پولی، گاهی بی‌اثر یا کم‌اثر شود. جایگزین شدن کارت‌های اعتباری باعث می‌شود حجم بسیار بالایی از نقدینگی به وسیله بانک‌ها جذب و ذخیره شود. معامله‌ها با استفاده از کارت‌های اعتباری که به صورت دقیق و با دستگاه‌های هوشمند ثبت می‌شود، انجام می‌گیرد؛ در نتیجه حجم دقیق معامله‌ها، سرعت دقیق گردش پول و دیگر متغیرهای دخیل در حجم پول شناسایی می‌شوند و بانک مرکزی می‌تواند با استفاده از آن اطلاعات، سیاست‌های مؤثرتری اتخاذ کند؛ چنان که ثبت آنی و صحیح سوابق معاملات، بایگانی موضوع معاملات در زمان واقعی، بسیاری از نابسامانی‌ها و ناهنجاری‌های اقتصادی مانند پدیده پولشویی، فرار از پرداخت مالیات، خرید و فروش‌های غیرمجاز را از بین ببرد (موسوی، ۱۳۸۰).

۵. افزایش گردش معامله‌ها

سرعت و آسانی معامله با کارت‌های اعتباری، اطمینان به پرداخت منابع از طرف بانک‌ها و مؤسسات صادرکننده، باعث گسترش معامله‌ها و توسعه بازار کالاها و خدمات را در پی دارد و در مجموع سبب رشد و توسعه بخش‌های گوناگون اقتصادی می‌شود.

۶. تأثیر کارت‌های اعتباری بر عرضه پول و نرخ تورم

انواع کارت‌های اعتباری، از جهات گوناگون بر عرضه پول و نرخ تورم تأثیر می‌گذارند. کارت‌های بدهکار (Debit) تمایل شخص به نگهداری پول نقد را کاهش می‌دهد و در برابر آن، تمایل شخص به نگهداری پول در حساب‌های دیداری را افزایش می‌دهد. اگر عرضه پول یعنی M از طریق فرمول زیر به دست آید:

$$M = \frac{RU - RF}{h + z(1 - h)}$$

(در این فرمول M حجم پول، RU ذخایر قرض گرفته نشده که به وسیله بانک مرکزی کنترل می‌شود، RF ذخایر آزاد که به وسیله بانک‌های تجاری کنترل می‌شود، h تمایل اشخاص به نگهداری پول نقد، $(1 - h)$ تمایل شخصی به نگهداری پول به صورت سپرده دیداری و Z نرخ ذخیره قانونی است.)

استفاده از کارت های بدهکار، سبب کاهش h و افزایش $(1-h)$ ، و سرانجام باعث افزایش عرضه پول می شود. در کارت های اعتباری خرید نسبه، بانک ها به طور معمول به دادن اعتبار از طریق این کارت ها رغبت دارند؛ چرا که نرخ بهره بالاتری در مقایسه با وام ها و اعتبارهای دیگر دارند و این امر RF (ذخایر آزاد بانک های تجاری) را کاهش داده، از طریق فرمول عرضه پول $M = \frac{RU - RF}{h + (1-h)}$ حجم عرضه پول را افزایش می دهند. به اعتقاد اقتصاددانان، استفاده از کارت های اعتباری، از سه طریق می تواند تأثیر فزاینده روی تورم داشته باشد.

أ. افزایش عرضه پول: چنان که گذشت جایگزینی انواع کارت های اعتباری سبب افزایش عرضه پول و افزایش عرضه پول نیز براساس نظریه پولیون، باعث افزایش تورم می شود. چرا که با افزایش حجم پول، تعادل بین پول عرضه شده و پول مورد تقاضا به هم می خورد. در نتیجه، اقتصاد با مازاد پول روبه رو می شود، و این افزایش قیمت ها را در پی خواهد داشت.

ب. افزایش سرعت گردش پول: استفاده از کارت های اعتباری و کمک گرفتن از دستگاه های محاسباتی اتوماتیک، سرعت و آسانی معامله ها را به دنبال دارد که این، باعث افزایش سرعت گردش پول در معاملات می شود که براساس معادله $M.V = P.Y$ در صورت ثابت بودن حجم پول (M) و تولید ملی (Y)، با افزایش سرعت گردش پول (V)، سطح عمومی قیمت ها (P) افزایش خواهد یافت.

ج. کارمزد کارت اعتباری: عده ای معتقدند: کارمزدهای دریافتی از پذیرندگان کارت های اعتباری، قیمت تمام شده کالاها و خدمات را افزایش می دهد و به تبع آن قیمت ها افزایش می یابد (اشفعی، شیخانی، ۱۳۷۸: ۱۰۶ - ۱۰۷).

افزون بر افزایش سطح عمومی قیمت ها، استفاده از کارت های اعتباری، آثار منفی دیگری چون افزایش سطح عمومی بدهی افراد، افزایش واردات و وابستگی اقتصادی را می تواند در پی داشته باشد. دارندگان کارت های اعتباری که توان خرید بیش از دارایی را احساس می کنند، به خریدهای مازاد اقدام کرده، سطح بدهی جامعه را افزایش می دهند؛ چنان که با افزایش تقاضاهای کاذب، زمینه را برای واردات بیش تر و وابستگی اقتصادی فراهم می آورند؛ بنابراین، افزون بر جهت فقهی، کارت های مذکور از جهت اقتصادی نیز باید کارشناسی دقیق شوند.

انواع کارت های اعتباری

کارت های اعتباری را از جهات گوناگون، چگونگی تصفیه، تکنولوژی به کار رفته در

کارت، محدوده کاربرد، انواع خدمات و... به گروه های چند گانه تقسیم می کنند (اشفعی، شیخانی، ۱۳۷۷: ۱۱-۱۸). این مقاله که درصدد بررسی فقهی معامله با کارت های اعتباری است، به آن نوع از طبقه بندی کارت ها نظر دارد که کارت ها را بر اساس روابط حقوقی بین عناصر تشکیل دهنده کارت تقسیم می کند. با این دید، کارت های اعتباری به چهار گروه عمده تقسیم می شوند. در ادامه مقاله، نخست کارکرد و روابط حقوقی بین عناصر هر یک از انواع کارت ها را توضیح می دهیم؛ سپس ابعاد فقهی معامله با آن را بررسی می کنیم و در پایان، جواز یا عدم جواز معامله با آن را اعلان کرده، اگر پیشنهادی برای اصلاح باشد، ارائه می دهیم.

۵۱

۱. کارت های برداشت از موجودی (Debit Card)

این نوع کارت ها که گاهی از آن ها به کارت های بدهکار تعبیر می کنند (همان: ۱۱)، برای کسانی است که نزد بانک یا مؤسسه مالی صادرکننده کارت حساب دارند و قصد دارند با استفاده از کارت از موجودی خود برداشت کرده یا بهای کالاها و خدمات خریداری شده را بپردازند. فایده این نوع کارت آن است که دارنده کارت به آسانی و بدون مراجعه به بانک می تواند از پول نقد، کالا و خدمات بهره مند شود. استفاده از این کارت ها فقط در حده موجودی مشتری در بانک است. این کارت ها خود به سه گروه تقسیم می شوند.

أ. کارت های خودپرداز

شکل ساده کارت های برداشت از موجودی، کارت های خودپرداز بانک ها است. بانک ها با نصب دستگاه های خودپرداز در مناطق گوناگون شهرها و مراکز تجاری، به مشتریان خود امکان می دهند با استفاده از کارت های مذکور از موجودی حساب خود برداشت کنند. با دریافت پول نقد از دستگاه، حساب مشتری نزد بانک، به همان اندازه بدهکار می شود و مانده اش کاهش می یابد.

عناصر تشکیل دهنده کارت های خودپرداز عبارتند از صادرکننده کارت (بانک یا مؤسسه مالی)، و دارنده کارت (مشتری)، و رابطه حقوقی بین آن دو، عقد قرض است به این معنا که مشتری، با افتتاح حساب نزد بانک یا مؤسسه مالی، پول خود را به بانک یا مؤسسه قرض می دهد و با او قرار می گذارد که در چارچوب ضوابط کارت، هر وقت به هر اندازه که بخواهد، به وسیله کارت از سپرده خود برداشت کند؛ پس عملیات سپرده گذاری، اعطای قرض و عملیات برداشت، استرداد قرض خواهد بود، به عبارت دیگر، رابطه حقوقی در این معامله،

همان رابطه حقوقی در سپرده‌های پس‌انداز است که مطابق قانون بانکداری قرارداد قرض است (موسویان، ۱۳۷۸: ۵۶)، فقط شیوه برداشت از حساب فرق می‌کند. روشن است تا زمانی که این سپرده، از بهره و ربا خالی باشد، از نظر شرع مجاز خواهد بود و می‌تواند در بانکداری بدون ربا و مؤسسات پولی و مالی غیر بانکی مورد استفاده قرار گیرد. صادرکنندگان کارت‌های خودپرداز می‌توانند برای تشویق مردم به سپرده‌گذاری و استفاده از این کارت‌ها، خدماتی را به صورت رایگان به دارندگان کارت ارائه دهند؛ چنان که می‌توانند جوایزی را بدون شرط و تعهد قبلی از طریق قرعه‌کشی بین دارندگان کارت تقسیم کنند.

ب. کارت‌های خرید نقدی

این کارت‌ها نیز به مشتریانی مربوط است که در بانک یا مؤسسه مالی، حساب دارند و می‌خواهند بدون مراجعه به بانک، بهای کالاها و خدمات خریداری شده را از سپرده خود بپردازند. از آن جا که غالب برداشت‌ها از بانک و مؤسسات مالی، برای خرید کالاها و خدمات است، بانک‌ها با فروشگاه‌ها، مراکز تجاری، هتل‌ها و... به توافق می‌رسند که بهای کالاها و خدمات خریداری شده به وسیله سپرده‌گذاران (دارندگان کارت خرید) را بپردازند. دارنده کارت، بعد از خرید کالا یا خدمت، کارت خود را وارد دستگاه می‌کند و دستگاه از موجودی حساب او خارج کرده به موجودی حساب فروشنده می‌افزاید.

عناصر تشکیل دهنده کارت‌های خرید نقدی عبارتند از صادرکننده کارت (بانک یا مؤسسه مالی)، دارنده کارت (مشتری) و پذیرنده کارت (تاجر)، و رابطه حقوقی بین این سه عنصر، قراردادی مرکب از عقد قرض و حواله است به این معنا که مشتری با افتتاح حساب نزد بانک یا مؤسسه، پول خود را به بانک قرض می‌دهد و با اقرار می‌گذارد که در چارچوب ضوابط کارت، هر وقت به هر اندازه (با رعایت موجودی خود) از هر مرکز تجاری طرف قرارداد، خرید کند، با استفاده از کارت، تاجر را برای دریافت بهای کالاها و خدمات به بانک حواله خواهد کرد و بانک از محل موجودی صاحب کارت (بدهی بانک به سپرده‌گذار) وجه حواله را پرداخت خواهد کرد و این پرداخت در واقع استرداد قرض به وسیله شخص ثالث (تاجر) است. به بیان فقهی، مطابق عقد قرض، دارنده کارت (سپرده‌گذار)، قرض دهنده و صادر کننده کارت (بانک) قرض گیرنده است و مطابق عقد حواله، دارنده کارت (خریدار)، حواله دهنده، تاجر (فروشنده) محتال و صادر کننده کارت (بانک) محال علیه است. معامله با این‌نوع

کارت‌ها، ماهیت حساب جاری را دارد که آن هم دارای ماهیت مرکب از قرض و حواله است. (همان: ۵۳)، و عملیاتی که در حساب‌های جاری با چک صورت می‌گرفت، در کارت‌های خرید با کارت انجام می‌گیرد.

ممکن است اشکال شود که در قرارداد حواله، شرط است اولاً مورد حواله بر ذمه حواله دهنده ثابت باشد؛ سپس حواله دهد. ثانیاً باید مورد حواله ابهام نداشته باشد (امام خمینی، بی تا: ج ۲، ۲۷)؛ در حالی که زمان توافق مشتری (حواله دهنده) و بانک (حواله داده شده) هنوز خریدی صورت نگرفته است تا مورد حواله، ثابت و معین شود.

۵۳

اقتصاد اسلام

کارت‌های اعتباری در بانکداری بدون ربا

در پاسخ می‌گوییم: زمان قرارداد قرض، زمان سپرده‌گذاری است؛ اما زمان قرارداد حواله، بعد از خرید و زمان قرارداد کارت در دستگاه مربوطه است؛ دستگاهی که با توافق قبلی بانک و تاجر در فروشگاه نصب شده و کنترل آن در اختیار بانک و تاجر است؛ موقعی که مشتری، کارت را وارد دستگاه می‌کند، مورد حواله (بدهی) بر ذمه مشتری ثابت و مقدار آن معین است. او با این کار، عقد حواله را ایجاب، و بدهی را از ذمه خود به ذمه بانک منتقل می‌کند، و تاجر (محتمل) بر این انتقال راضی است و بانک (مجال علیه) با دریافت کارت به وسیله دستگاه، قبول خود را اعلام می‌کند.

در این نوع کارت‌ها نیز تا زمانی که بهره و ربایی برای سپرده پرداخت نشود، از نظر شرع مجاز خواهد بود و می‌تواند در بانکداری بدون ربا و مؤسسات پولی و مالی غیر بانکی مورد استفاده قرار گیرد؛ چنان‌که صادرکنندگان کارت می‌توانند برای تشویق سپرده‌گذاران جوایزی به قید قرعه پردازند یا خدمات جانبی رایگان ارائه دهند.

ج. کارت‌های دو منظوره

برخی از بانک‌ها و مؤسسات مالی، برای جذب مشتری بیشتر و تسهیل کار خود و مشتریان، کارت‌های دو منظوره منتشر می‌کنند که دارنده کارت با استفاده از آن می‌تواند از دستگاه‌های خودپرداز، پول نقد دریافت کند و می‌تواند از مراکز تجاری و خدماتی طرف قرارداد، کالا و خدمات بخرد. ماهیت حقوقی این کارت‌ها همانند کارت‌های خرید نقدی است با این تفاوت که دارنده کارت (سپرده‌گذار) دو راه برای استرداد سپرده خود پیش‌بینی می‌کند: یکی دریافت مستقیم از طریق دستگاه خودپرداز، و دیگر از طریق حواله تاجر، و از این جهت به حساب‌های جاری بانک‌ها شباهت کامل دارد که صاحب حساب هم اختیار دارد خود

مستقیم از حسابش برداشت کند و هم می‌تواند شخصی ثالثی را جهت برداشت حواله دهد؛ بنابراین، این نوع کارت‌ها نیز از جهت فقهی همانند کارت‌های خرید و خودپرداز، تا زمانی که از ربا و بهره خالی باشند، مجاز خواهند بود.

عواید صادرکنندگان کارت برداشت از موجودی

صادرکنندگان کارت‌های خودپرداز، خرید نقدی، دو منظوره به شکل‌های گوناگون درآمدهایی کسب می‌کنند. در این جا با معرفی مهم‌ترین آن‌ها حکم فقهی هر یک را بیان می‌کنیم.

۱. حق عضویت

۵۴

اقتصاد اسلامی

صادرکنندگان کارت، مبلغی به صورت عوارض صدور و تعویض (حق عضویت) از متقاضیان کارت دریافت می‌کنند. برخی از فقیهان اهل سنت چون انجمن افتای عربستان سعودی، شیخ مختار اسلامی مفتی تونس، به تحریم آن قائل شده و گفته‌اند: وجود عوارض، معامله کارت اعتباری را به معامله غرری تبدیل می‌کند و معامله غرری باطل است؛ چرا که عوارض در قبال دفعات و مقدار استفاده از کارت است؛ در حالی که دفعات و مقدار استفاده از کارت مجهول است؛ پس وجود عوارض باعث جهالت و غرر، و این غرر، سبب فساد عقد می‌شود. (رواس، ۱۴۲۰: ۱۲۰). در مقابل، دیدگاه غالب بر جواز است. قائلان به جواز معتقدند: عوارض پیشین در مقابل دفعات و مقدار استفاده از کارت نیست که جهالت آن سبب غرر شود؛ بلکه به یکی از دو راه زیر است. راه اول فروش حق انتفاع، به این معنا که صادرکننده کارت با واگذاری کارت، امکان دستیابی به پول نقد، امکان خرید از مراکز تجاری و امکان استفاده از خدمات مراکز خدماتی را در اختیار دارنده کارت می‌گذارد و چنین حقی را به او منتقل می‌کند و فروش حق از نظر فقیهان اشکال ندارد. راه دوم، گرفتن هزینه انتشار کارت، به این معنا که صادرکننده کارت، هزینه‌های گوناگونی چون هزینه چاپ، نگهداری، توزیع و هزینه‌های مربوط به مکان، پرسنل، ماشین‌آلات را متحمل می‌شود تا کارتی آماده بهره‌برداری شود. صادرکننده حق دارد هنگام ارائه کارت، کارمزدی در قبال انجام این کارها و تحمل این هزینه‌ها بگیرد (تسخیری، ۱۳۷۶: ۵۳؛ رواس: همان).

دو. عواید مانده سپرده‌ها

مهم‌ترین عایدی صادرکنندگان کارت‌های اعتباری برداشت از موجودی، عایدی استفاده از مانده سپرده‌های صاحبان کارت است. به‌طور معمول، دارندگان کارت، درآمدهای ماهانه،

فصلانه و سالانه خود را در این سپرده‌ها ذخیره، و به تدریج از طریق کارت برداشت می‌کنند؛ در نتیجه، در هر حسابی به طور متوسط مبلغی باقی می‌ماند. با توجه به تنوع سپرده‌گذاران از جهت درآمد و هزینه، رقم قابل توجهی از محل این سپرده‌ها ذخیره می‌شود. بانک‌ها و مؤسسات مالی می‌توانند با لحاظ قانون اعداد بزرگ و رعایت ذخیره احتیاطی، بخشی از ذخایر مازاد را در فعالیت‌های سودآور سرمایه‌گذاری کنند. از آن جا که رابطه حقوقی بین دارندگان کارت (سپرده‌گذاران) و صادرکنندگان کارت، رابطه قرض است و با عملیات سپرده‌گذاری، مبلغ سپرده به مالکیت بانک و مؤسسه مالی در می‌آید، بانک و مؤسسه حق دارد با رعایت جنبه‌های احتیاطی تعهد باز پرداخت سپرده عندالمطالبه، مابقی سپرده‌ها را در زمینه‌های سودآور به کارگیرد و کل سود حاصله نیز از آن بانک و مؤسسه مالی صادرکننده کارت خواهد بود.

۵۵

اقتصاد اسلامی

سه. حق العمل تجاری

بانک و مؤسسه مالی صادرکننده کارت خرید نقدی، کل مبلغ فاکتورهای خرید را نمی‌پردازد؛ بلکه طبق توافق با مدیران مراکز تجاری و خدماتی، درصد مشخصی از مبلغ فاکتور (به طور معمول بین ۲ تا ۵ درصد) را به صورت حق العمل تجاری کسر می‌کنند. تاجران و مدیران مراکز خدماتی، گرچه بخشی از سود را از دست می‌دهند، آثار مثبت جانبی معامله با کارت‌های اعتباری چون افزایش فروش، سهولت در حسابرسی، صرفه‌جویی در هزینه‌های نقل و انتقال وجوه از مشتری به تاجر و از تاجر به بانک باعث می‌شود. آنان با اشتیاق، معامله با کارت را پذیرفته، کسر درصدی از مبلغ فاکتور را تحمل کنند. در حکم فقهی حق العمل تجاری بین فقیهان اختلاف نظر هست. برخی از فقیهان معاصر اهل سنت، آن را از مصادیق تنزیل دانسته، حرام می‌دانند به این معنا که تاجر فاکتور بدهی مشتری (دارنده کارت) را به مبلغی کم‌تر از قیمت آن به صادرکننده کارت می‌فروشد و صادرکننده، کل قیمت را از حساب مشتری برمی‌دارد و این همان عملیات تنزیل اوراق تجاری نزد شخصی ثالث به مبلغ کم‌تر است که از مصادیق ربا و حرام شمرده می‌شود (رواس، ۱۴۲۰: ۱۲۶). در مقابل، بیش‌تر فقیهان معاصر اهل سنت و شیعه، گرفتن حق العمل تجاری را مجاز می‌دانند؛ چرا که اولاً به اعتقاد مشهور فقیهان شیعه، تنزیل اسناد بدهی حقیقی به مبلغی کم‌تر نزد شخص ثالث از مصادیق بیع ذین و مجاز است و ثانیاً این عمل از مصادیق عملیات تنزیل نیست؛ چرا که در تنزیل، اسناد بدهی مدت‌دار

خرید و فروش می‌شود و مقدار نزول متناسب با مبلغ و مدت باقیمانده بدهی است که به ربا شباهت دارد؛ اما در کارت‌های اعتباری خرید نقدی، خرید به صورت نقدی است و بهای خرید نیز از محل موجودی صاحب کارت نزد صادرکننده کارت پرداخت می‌شود و هیچ خرید و فروش دینی صورت نمی‌گیرد. این گروه از فقیهان، گرفتن حق‌العمل تجاری را یکی از مصادیق عناوین ذیل می‌دانند (رواس، ۱۴۲۰: ۱۲۸؛ تسخیری، ۱۳۷۶: ۵۴).

ا. این حق‌العمل، کارمزد دریافت بهای کالا از دارنده کارت و پرداخت آن به تاجر است.
 ب. این حق‌العمل، اجرت واسطه‌گری و دلالتی است. صادرکنندگان کارت با معرفی مراکز تجاری و خدماتی طرف قرارداد، مشتریان را به سمت آنان سوق می‌دهند و زمینه تحقق معامله و سود برای مراکز مذکور را پدید می‌آورند و این حق‌العمل، اجرت واسطه‌گری و راهنمایی است که مشروع است. در روایتی، از امام عجل‌الله‌فرجه سؤال می‌شود: اجرت کسی که مردم را به خانه و زمین راهنمایی می‌کند، چه حکمی دارد؟ امام فرمود: أخذ اجرت جایز است (عاملی ۱۴۱۳: ج ۱۲، ۳۹۵).

ج. این حق‌العمل، اجرت خدماتی است که صادرکننده کارت به تاجر ارائه می‌کند؛ مانند راهنمایی مشتریان، انتقال وجوه از حساب مشتریان به حساب تاجران، ارائه ماشین‌آلات محاسبه‌گر، ایجاد ارتباطات تلفنی.

چهار. عوارض خرید

برخی از صادرکنندگان کارت‌های اعتباری، بردارنده آن، شرط می‌کنند که مبلغی مقطوع به ازای هر خرید یا درصدی بیش از مبلغ هر فاکتور بپردازد؛ برای مثال، به ازای هر خرید به وسیله کارت صد تومان یا یک درصد بیش تر از بهای فاکتور بپردازد. از نظر فقهی، اگر صادرکننده، مبلغی به صورت حق عضویت در قبال فروش حق انتفاع از کارت از دارنده کارت دریافت کرده باشد، گرفتن مبلغی دیگر به صورت عوارض خرید، محاسبه مضاعف و اکل مال به باطل خواهد بود؛ اما اگر چنین نکرده باشد می‌تواند مبلغی قطعی یا درصدی از بهای فاکتور را به صورت عوض اعطای حق انتفاع یا کارمزد ارائه خدمات، از دارندگان کارت دریافت کند. نتیجه این که در اقتصاد بدون ربا، بانک‌ها و مؤسسات مالی دولتی و خصوصی می‌توانند با رعایت ضوابط پولی و مالی دولت، به انتشار کارت‌های اعتباری برداشت از موجودی

خودپرداز، خرید نقدی و دو منظوره اقدام کنند و در قبال آن از حق عضویت یا عوارض خرید، و عایدی مانده سپرده و حق العمل تجاری استفاده کنند.

۲. کارت‌های وام بدون بهره (Charge Card)

این نوع کارت‌ها برای دستیابی سریع به قرض‌های کوتاه مدت و خریدهای نسیه کوتاه مدت طراحی شده‌اند و همانند کارت‌های برداشت از موجودی به سه گروه تقسیم می‌شوند.

أ. کارت‌های استقراض بدون بهره

برخی از بانک‌ها و مؤسسات مالی، برای بعضی از مشتریان خوش حساب خود، سقف اعتباری تعیین می‌کنند؛ به طوری که مشتریان مذکور می‌توانند در مواقعی که مانده حسابشان صفر است و نیاز به پول نقد دارند، برای مدت زمان کوتاهی (حداکثر سسی روز) با استفاده از کارت‌های استقراض، از دستگاه‌های خودپرداز، قرض بدون بهره دریافت کنند، این مشتریان موظف هستند طبق ضوابط، حداکثر تا پایان مدت مقرر، معادل پول دریافتی را به بانک و مؤسسه مالی برگردانند.

عناصر تشکیل دهنده این نوع کارت‌ها عبارتند از صادرکننده کارت و دارنده کارت، و رابطه حقوقی بین آنها، قرارداد قرض بدون بهره است، مشتری با دریافت کارت اعتباری از بانک یا مؤسسه مالی، با او قرار می‌گذارد که در هنگام نیاز، با رعایت ضوابط و رعایت سقف اعتبار، از صادرکننده کارت، قرض بگیرد؛ پس زمانی که مشتری کارت رادر دستگاه خودپرداز بانک قرار داده، و پول نقد دریافت می‌کند، عمل استقراض رخ می‌دهد و زمانی که پول دریافتی را به بانک برمی‌گرداند، عمل باز پرداخت قرض صورت می‌گیرد. از آن جا که این قرض بدون بهره است، از نظر فقهی مجاز و معامله با آن کارت‌ها مشروع خواهد بود.

ب. کارت‌های خرید نسیه بدون بهره*

گاهی بانک‌ها و مؤسسات مالی با مراکز تجاری و خدماتی توافق می‌کنند که دارندگان کارت‌های مخصوص بدون پرداخت پول و بدون داشتن سپرده بتوانند با استفاده از کارت

* در توضیح این کارت‌ها، خواهد آمد که تعبیر «خرید نسیه»، به اعتبار مشتری است که قیمت را بعد از مدتی می‌پردازد، نه به اعتبار فروشنده (تاجر) که قیمت کالا را به صورت نقد به وسیله کارت دریافت می‌کند.

اعتباری تا سقف معینی کالا و خدمات بخرند. این کارت‌ها به دارندگان کارت امکان می‌دهد که بدون پرداخت پول نقد، کالاها و خدمات مورد نیاز خود را به دست آورند و در مدت مقرر که حداکثر سی روز است، بهای آن‌ها را به صادرکننده کارت بپردازند.

عناصر تشکیل دهنده این کارت‌ها عبارتند از دارنده کارت (مشتری)، پذیرنده کارت (تاجر) و صادرکننده کارت (بانک و مؤسسه مالی)، و رابطه حقوقی بین آن سه، حواله است به این معنا که وقتی مشتری کالایی را می‌خرد، مشتری بدهکار و تاجر طلبکار می‌شود؛ سپس با قرار دادن کارت اعتباری در دستگاه مربوطه، تاجر را برای دریافت طلب به صادرکننده کارت حواله می‌دهد بدین ترتیب، بدهی از ذمه مشتری به ذمه صادرکننده کارت منتقل می‌شود. با پرداخت مبلغ مذکور، طلب تاجر تصفیه و ذمه مشتری (حواله دهنده) به صادر کننده کارت بدهکار می‌شود و با پرداخت مشتری به صادرکننده، بدهی او نیز تصفیه خواهد شد. البته این تقریر بنابر فقه شیعه است که در عقد حواله مدیون بودن حواله شونده (بانک) به حواله دهنده (مشتری) را شرط نمی‌داند (امام خمینی، بی تا: ۲۸۰؛ اما بنا بر فقه اهل سنت که مدیون بودن حواله شونده را شرط صحت حواله می‌دانند، رابطه حقوقی بین صادرکننده کارت و مشتری، رابطه وکالت یا کفالت خواهد بود؛ یعنی بانک در پرداخت بدهی مشتری (دارنده کارت) وکیل یا کفیل خواهد بود و بعد از پرداخت بدهی به تاجر، به مشتری مراجعه کرده، معادل آن را از او می‌گیرد (رواس، ۱۴۲۰: ۱۱۵).

ج. کارت‌های دو منظوره بدون بهره

برخی از بانک‌ها و مؤسسات مالی، به مشتریان خوش حساب و قابل اعتماد خود، کارت‌هایی می‌دهند که مشتریان می‌توانند بدون داشتن موجودی در حساب بانکی، هر زمان که بخواهند، به وسیله کارت از دستگاه‌های خودپرداز، پول نقد دریافت کنند یا از مراکز تجاری و خدماتی خرید کرده، فروشنده را به صادرکننده کارت حواله دهند.

عناصر تشکیل دهنده این کارت‌ها عبارتند از دارنده کارت، صادرکننده کارت و تاجر، و رابطه حقوقی بین آن‌ها قرارداد قرض و حواله است به این معنا که مشتری موقع دریافت کارت، با صادرکننده توافق می‌کند که هر وقت بخواهد، با رعایت ضوابط و رعایت سقف اعتباری، به وسیله کارت، از دستگاه‌های خودپرداز بانک یا مؤسسه مالی قرض کند یا بعد از خرید کالا و خدمت، تاجر را به بانک یا مؤسسه حواله دهد؛ بنابراین، عملیات دریافت پول از دستگاه خودپرداز، استقراض و عمل خرید کالا و خدمت و قرار دادن کارت در دستگاه مرکز

تجاری، حواله تاجر به صادرکننده کارت خواهد بود و عملیات بازپرداخت بدهی به صادرکننده کارت، بازپرداخت قرض یا بدهی ناشی از حواله خواهد بود. رابطه حقوقی در این کارت‌ها، شبیه رابطه حقوقی اعتبار در حساب جاری بانک‌ها است. بانک با تعیین سقف اعتباری برای برخی مشتریان به آنان اجازه می‌دهد با رعایت سقف اعتباری بر عهده بانک چک نوشته یا خود برداشت کنند (قرض) یا شخصی ثالث را حواله دهند؛ سپس طی مدت مشخصی (حداکثر سه ماه) آن را به بانک بپردازند. معامله با کارت‌های دو منظوره نیز تا زمانی که بدون بهره باشد، مجاز خواهد بود.

عواید صادرکنندگان کارت‌های وام بدون بهره

کارت‌های وام بدون بهره، افزون بر منافع که در کارت‌های برداشت از موجودی برای دارندگان کارت مطرح بود، این امکان را نیز به آنان می‌دهد که بدون داشتن موجودی در حساب بانکی، به پول نقد و خرید کالا و خدمت دست‌یابند؛ بنابراین، این کارت‌ها مطلوبیت بیشتری برای مشتریان خواهد داشت؛ اما برای صادرکنندگان مطلوبیت کمتری دارند؛ چرا که در مقایسه با کارت‌های برداشت از موجودی، عواید کمتری برای صادرکننده دارند. بر این اساس، بانک‌ها و مؤسسات مالی، این نوع کارت‌ها را فقط به مشتریان خوش حساب و معتبر اعطا می‌کنند؛ مشتریانی که عملکرد حسابشان نشان می‌دهد تمایل و توانایی پرداخت به موقع (حداکثر تا یک ماه) بدهی به صادرکننده را دارند. در عین حال، این کارت‌ها عوایدی برای صادرکنندگان دارد که عبارتند از:

یک. حق عضویت

در کارت‌های وام بدون بهره نیز صادرکننده کارت می‌تواند در قبال صدور و تعویض کارت، مبلغی را به صورت حق عضویت دریافت کند و از جهت فقهی، همانند حق عضویت در کارت‌های برداشت از موجودی مجاز است.

دو. حق العمل تجاری

در این کارت‌ها نیز صادرکننده کارت می‌تواند با مراکز تجاری و خدماتی به توافق برسد که در قبال هر فاکتور فروش، مبلغ مشخص یا درصد مشخصی از بهای فاکتور را به صورت

حق‌العمل تجاری از تاجر دریافت کند. به عبارت دیگر بهای فاکتور را بعد از کسر آن مبلغ تصفیه کند. از آنجا که در این کارت‌ها مشتری قیمت کالاها و خدمات را پس از مدتی به صادرکننده کارت می‌پردازد، تشابه بسیاری به عملیات تنزیل اسناد مالی دارد. گویا تاجر، بدهی مدت‌دار مشتری (دارنده کارت) را نزد صادرکننده کارت تنزیل می‌کند و عمل تنزیل نزد فقیهان اهل سنت (رواس، ۱۴۲۰: ۱۲۷) و گروهی از فقیهان شیعه (امام خمینی، ۱۳۷۶: ج ۲، ۱۷۵ - ۱۷۶؛ خامنه‌ای، ۱۴۱۶: ۸۵) حرام است؛ اما چنان که در توضیح رابطه حقوقی عناصر تشکیل دهنده کارت‌ها گذشت، گرچه مشتری قیمت کالای خریداری شده را بعد از مدتی می‌پردازد، خرید به صورت نسیه و مدت‌دار نیست؛ بلکه معامله به صورت نقدی است و مشتری تاجر را برای دریافت قیمت کالا به صادرکننده کارت حواله می‌دهد و صادرکننده، همان زمان، قیمت کالا را به حساب فروشنده منظور می‌دارد. و به عبارت دقیق‌تر، بعد از عملیات خرید، وقتی مشتری کارت اعتباری را در دستگاه فروشگاه قرار می‌دهد، قیمت کالا از محل منابع بانک به حساب فروشنده نزد بانک منتقل، و مشتری، بدهکار بانک می‌شود و این عملیات، عملیات حواله است نه تنزیل، و حق‌العمل تجاری نیز چنان که در کارت‌های برداشت از موجودی گذشت، به صورت یکی از عناوین ذیل است.

- ا. کارمزد پرداخت بهای کالاها و خدمات به فروشنده و دریافت آن از مشتری؛
- ب. اجرت واسطه‌گری و راهنمایی؛ راهنمایی مشتریان (دارندگان کارت) به مراکز تجاری؛
- ج. اجرت خدماتی که صادرکننده کارت به تاجر ارائه می‌کند؛ مانند راهنمایی مشتریان، انتقال وجوه به حساب تاجران، در اختیار گذاشتن ماشین‌های محاسبه، انجام ارتباطات تلفنی.

سه. عوارض خرید

در این کارت‌ها نیز در صورتی که صادرکننده کارت، مبلغی به صورت حق عضویت دریافت نکرده باشد می‌تواند در قبال اعطای حق استفاده از کارت اعتباری برای خرید کالاها و خدمات از مراکز تجاری، مبلغی را به صورت مقطوع (به‌ازای هر خرید) یا درصدی از فاکتور خرید را از مشتری (دارنده کارت) دریافت کند، و چنان چه حق عضویت گرفته باشد، گرفتن مبلغ دیگری به صورت عوارض خرید (استفاده از کارت) محاسبه مضاعف، و اکل مال به باطل و حرام خواهد بود؛ افزون بر این که شبهه ربا نیز در این صورت قوت می‌یابد. گویا صادرکننده کارت مبلغی بیش از بهای خرید و بدهی مشتری مطالبه می‌کند؛ در نتیجه از مصادیق زیادی بر بدهی و ربا می‌شود.

چهار. عواید غیرمستقیم

گفتیم که کارت‌های برداشت و خرید بدون بهره، مخصوص مشتریان معتبر بانک‌ها و مؤسسات مالی است و اعطای این نوع کارت‌ها همانند اعتبار در حساب جاری بانک‌ها، امتیازی برای مشتریان فعال و خوش حساب است؛ در نتیجه، این کارت‌ها سبب فعال شدن حساب‌های مشتریان و افزایش موجودی آن‌ها نزد بانک‌ها و مؤسسات مالی می‌شود و آن‌ها می‌توانند از آن مانده‌ها بهره برداری سودآور بکنند.

پنج. جرمه تأخیر

گاهی دارنده کارت در پرداخت بدهی حاصل از به کارگیری کارت، به صادرکننده، تأخیر می‌کند. در این صورت، صادرکننده، مبلغی مقطوع یا نسبتی معین در مقایسه با آنچه باقی مانده، بر مبلغ بدهی دارنده کارت می‌افزاید. این مبلغ اضافی، از یک سو انگیزه تأخیرهای عمدی را از بین می‌برد و از سوی دیگر، خسارت وارده بر صادرکننده کارت از ناحیه تأخیر مشتری را جبران می‌کند؛ برای مثال، در کارت اعتباری مؤسسه مالی و اعتباری بنیاد (ثمین کارت) خریدهایی که مشتری طی هر ماه با مراجعه به مراکز خرید انجام می‌دهد تا روز بیستم ماه بعد مهلت تصفیه دارد که اگر تا آن تاریخ تصفیه کند، هیچ‌گونه جریمه‌ای به مبلغ اعتباری که استفاده کرده، تعلق نمی‌گیرد. در غیر این صورت، ماهیانه ۲ درصد به صورت جریمه به مبلغ اعتبار استفاده شده تعلق خواهد گرفت.

مسئله گرفتن جریمه تأخیر از جهت فقهی و حقوقی محل اختلاف و نیازمند تحقیق مستقلی است (رضایی، ۱۳۸۱: ۸۵؛ وحدتی شبیری، ۱۳۸۲: ۹۳)؛ اما شورای نگهبان در پاسخ به سؤال بانک مرکزی (به شماره ۴۰۹۵ / ه مورخ ۱۳۶۱/۱۱/۲۸)، خسارت تأخیر تأدیه را در قالب شرط ضمن عقد پذیرفته است. در آن سؤال آمده است که بانک با مشتریان خود در قراردادهای نظام بانکی، ماده‌ای را تحت عنوان «خسارت تأخیر تأدیه» به این مضمون می‌گنجاند: در صورت عدم تسویه کامل بدهی ناشی از قرارداد تا سررسید مقرر، به علت تأخیر بدهی ناشی از این قرارداد، از تاریخ سررسید تا تاریخ تسویه کامل بدهی، مبلغی به ذمه امضاءکننده این قرارداد تعلق خواهد گرفت؛ از این رو، وام، و یا اعتبارگیرنده، با امضای این قرارداد، ملزم و متعهد می‌شود تا زمان تسویه کامل بدهی ناشی از این قرارداد، افزون بر بدهی تأدیه نشده، مبلغی معادل ۱۲ درصد مانده بدهی برای هر سال برای بدهی مذکور برحسب قرارداد به بانک پردازد.

شورای نگهبان نیز طی نامه شماره ۷۷۴۲ مورخ ۱۳۶۱/۱۲/۱۱ عمل به ترتیب یاد شده را به شرط اصلاح عبارت «تسویه کامل بدهی» به عبارت «تسویه کامل اصل بدهی» بدون اشکال و مطابق موازین شرع شناخت (وحدتی شبیری، ۱۳۸۲: ۹۷).

در توجیه نظریه پیشین یکی از فقیهان شورای نگهبان می‌گوید:

جریمه تأخیر، ربا نیست؛ بلکه بانک می‌گوید: سر ماه باید قسط خود را بردازی. اگر نیاموزی، در همان موقع باید فلان مبلغ را به عنوان جریمه بردازی، نه این که جریمه را می‌دهی تا مبلغ [قسط] یک ماه دیگر پیش تو بماند؛ لذا تأخیر تأدیه، ربا نیست. حال که ربا نیست، اگر در ضمن عقد یا فرض شرط شده باشد، حکم «المؤمنون عند شروطهم» دارد و اشکال به وجود نمی‌آید. (رضوانی، ۱۳۷۲: ۳۴-۳۳)

بنابراین، بانک‌ها و مؤسسات مالی صادرکننده کارت می‌توانند مطابق این مصوبه قانونی، با متقاضی کارت شرط کنند که اگر بدهی خود را تا سررسید مقرر تصفیه نکند، فلان مبلغ جریمه خواهد شد.

نتیجه این که در اقتصاد بدون ربا، بانک‌ها و مؤسسات مالی می‌توانند با رعایت ضوابط پولی و مالی دولت، انواع کارت‌های وام بدون بهره (استقراضی، خرید نسبه و دو منظوره) منتشر، و در قبال آن، حق عضویت یا عوارض خرید، حق‌العمل تجاری دریافت کنند و در صورت تأخیر مشتری در تصویه بدهی، جریمه تأخیر بگیرند.

۳. کارت‌های وام با بهره (Credit Card)

این نوع کارت‌ها برای دستیابی آسان به وام و خریدهای نسبه مدت‌دار و اقساطی طراحی شده‌اند و همانند کارت‌های وام بدون بهره، به سه گروه تقسیم می‌شوند.

أ. کارت‌های استقراض با بهره

این نوع کارت‌ها، جهت دریافت وام و پول نقد به کار می‌رود. بانک‌ها و مؤسسات مالی صادرکننده چنین کارت‌هایی، به دارندگان کارت فرصت می‌دهند با رعایت سقف اعتباری، هر زمان هر مبلغی را که لازم داشتند، از دستگاه‌های خودپرداز بانک یا مؤسسه مالی، پول نقد دریافت کنند و معادل آن را طی زمان‌بندی معینی به صورت دفعی یا اقساطی به صادرکننده

برگردانند. صادرکنندگان به تناسب مبلغ و مدت استفاده از کارت، بهره می‌گیرند. نرخ بهره استفاده از این کارت‌ها اگرچه در مقایسه با وام‌های متعارف بانکی زیادتر است، به دو جهت برای مشتریان مطلوب تر خواهد بود: اولاً وام سریع و آسان در اختیار آنان قرار می‌گیرد و ثانیاً بهره از زمان برداشت محاسبه می‌شود که به‌طور متعارف به زمان مصرف نزدیک تر است. برخلاف وام‌های عادی که گاهی بین زمان دریافت و مصرف فاصله می‌افتد و گیرنده وام، بهره اضافی می‌پردازد.

۶۳

عناصر تشکیل دهنده این کارت‌ها، صادرکننده کارت و دارنده کارت، و رابطه حقوقی بین آن دو، قرارداد قرض با بهره است. دارنده کارت با استفاده از کارت، قرض می‌گیرد و با بازپرداخت اصل و بهره، بدهی ناشی از قرض را تصفیه می‌کند. از آنجا که این معامله از مصادیق قرض همراه با زیادی و ربا است، از نظر فقه اسلامی حرام و ممنوع خواهد بود.

ب. کارت‌های خرید نسبه با بهره

این کارت‌ها به‌طور معمول برای خرید کالاهای بادوام و استفاده از خدمات گران قیمتی است که مشتری توان پرداخت نقدی یا کوتاه مدت آن را ندارد. صادرکنندگان کارت‌های خرید نسبه با بهره بعد از توافق با مراکز تجاری و خدماتی، به دارندگان کارت فرصت می‌دهند با مراجعه به فروشگاه‌ها و مراکز خدماتی طرف قرارداد، با رعایت سقف اعتباری، خرید کالا و خدمات کرده، فروشنده را برای دریافت بهای آن به صادرکننده کارت حواله دهند. عناصر تشکیل دهنده این کارت‌ها، صادرکننده کارت، مراکز تجاری و خدماتی پذیرنده کارت و دارنده کارت (مشتری) می‌باشد و رابطه حقوقی بین آن سه رابطه حواله است به این معنا که مشتری پس از خرید کالا و خدمت، فروشنده را برای دریافت بهای آن‌ها به صادرکننده کارت حواله می‌دهد. صادرکننده کارت با پرداخت بهای کالاها و خدمات خریداری شده به وسیله کارت، بدهی مشتری را تصفیه می‌کند. بعد مطابق عقد حواله به همان مبلغ از مشتری طلبکار می‌شود. مشتری طبق توافقی که با صادرکننده دارد، در زمان بندی مشخصی به صورت دفعی یا اقساطی بدهی مذکور را به صادر کننده می‌پردازد. در این قرارداد، صادرکنندگان کارت افزون بر اصل بدهی، مبلغی را به صورت بهره دریافت می‌کنند که از مصادیق زیاده بر مبلغ بدهی و ربا خواهد بود. نکته‌ای که از جهت فقهی و حقوقی در این کارت‌ها اهمیت دارد، این است که

خرید به وسیله این کارت‌ها نیز نقدی است و فروشنده نقداً بهای کالاها و خدمات را از صادرکننده دریافت می‌کند (با قرار دادن کارت اعتباری از حساب صادرکننده کارت به حساب فروشنده منتقل می‌شود) و مشتری، آن مبلغ را همراه با زیاده به صادرکننده به صورت اقساط و مدت‌دار برمی‌گرداند؛

ج. کارت‌های دو منظوره با بهره

این کارت‌ها جامع کارت‌های استقراری با بهره و کارت‌های خرید نسیه با بهره است. دارنده کارت می‌تواند با استفاده از آن به گرفتن وام‌های با بهره از دستگاه‌های خودپرداز اقدام کند؛ چنان که می‌تواند به وسیله آن‌ها از مراکز تجاری و خدماتی خرید کرده، فروشنده را برای دریافت قیمت آن‌ها به صادرکننده حواله دهد.

عناصر تشکیل دهنده این کارت‌ها، صادرکننده کارت، پذیرنده کارت و دارنده کارت است، و رابطه حقوقی بین آن‌ها قرارداد قرض با بهره یا حواله خواهد بود. از آنجا که مشتری (دارنده کارت) متعهد می‌شود افزون بر بدهی ناشی از قرض یا خرید، مبلغی را به صورت بهره بپردازد، معامله با این کارت‌ها از مصادیق معاملات ربوی و حرام خواهد بود.

عواید صادرکنندگان کارت‌های وام با بهره

صادرکنندگان کارت‌های وام با بهره، افزون بر بهره‌ای که برای وام قرض گرفته شده و بدهی حواله شده، از مشتری دریافت می‌کنند، همانند کارت‌های پیشین، عوایدی مانند حق عضویت، حق خرید، حق‌العمل تجاری، عواید غیرمستقیم و جریمه تأخیر در موارد تأخیر در پرداخت بدهی دارند؛ اما چون اصل معامله از مصادیق ربا و حرام است، همه عواید ناشی از آن نیز عواید ناشی از معامله ربوی خواهد بود و حکم حرمت خواهد داشت.

نتیجه این که هیچ یک از انواع کارت‌های وام با بهره به این شکل و روال حقوقی که رایج است، قابل اجرا در جوامع اسلامی و اقتصادهای بدون ربا نخواهد بود و نیاز به تغییر روابط حقوقی و اصلاحاتی است که در ادامه مقاله خواهد آمد.

۴. کارت‌های جامع (چند منظوره)

در سال‌های اخیر، برخی از بانک‌ها و مؤسسات مالی به انتشار کارت‌های اعتباری با کاربردهای گوناگون اقدام کرده‌اند؛ به طوری که دارنده کارت اگر در حساب بانکی خود

موجودی داشته باشد می‌تواند به وسیله کارت، از موجودی حساب خود برداشت یا از آن محل به خرید کالا و خدمت اقدام و اگر وجهی در حساب نداشته باشد، از محل اعتباری که صادرکننده کارت در نظر می‌گیرد وجه نقد برداشت یا خرید کند. بعد از آن اختیار دارد بدهی حاصل از به کارگیری کارت را حداکثر تا یک ماه تصفیه کند و بهره‌ای نپردازد و اختیار دارد همانند کارت‌های وام با بهره، بدهی را طبق زمان‌بندی معین به صورت اقساط بپردازد و در برابر آن، بهره‌ای متناسب با مبلغ و مدت بدهی بر اصل بدهی افزوده می‌شود. عناصر تشکیل‌دهنده این کارت‌ها، صادرکننده، پذیرنده (مراکز تجاری و خدماتی) و دارنده کارت، و رابطه حقوقی بین آن‌ها قرارداد قرض و حواله است و کارت‌های جامع، در برگیرنده معامله‌های کارت‌های برداشت از موجودی، وام بدون بهره و وام با بهره هستند و از نظر شرعی تا زمانی که معامله با این کارت‌ها به معامله ربوی (با بهره) نینجامد، مجاز خواهد بود و آن گروه از معاملات که آمیخته با بهره و ربا است، حرام و ممنوع است؛ البته انتشار چنین کارت‌هایی از آن جهت که زمینه معامله ربوی را فراهم می‌کند، خلاف اخلاق و تربیت اسلامی است؛ چون موقع اعطای کارت، صادرکننده و گیرنده کارت، توافق می‌کنند که دارنده کارت امکان داشته باشد با استفاده از کارت، استقراض ربوی یا حواله ربوی داشته باشد و چنین توافقی بر خلاف اخلاق اسلامی است؛ اما تا زمانی که این توافق در حد قرار است و به مرحله تحقق معامله و قرارداد نرسیده، حرمت فقهی نداشته، باعث بطلان بقیه معاملات به وسیله کارت نمی‌شود. در کارت‌های جامع نیز صادرکننده کارت می‌تواند عواید گوناگونی چون حق عضویت، حق خرید، حق‌العمل تجاری، جریمه تأخیر داشته باشد و تا زمانی که عنوان ربا و بهره یا اکل مال به باطل بر آن عواید صدق نکند، گرفتن آن‌ها حلال خواهد بود.

پیشنهاد‌های اصلاحی

چنان‌که گذشت، استفاده از انواع کارت‌های برداشت از موجودی (کارت‌های خودپرداز، خرید نقدی و دو منظوره) و انواع کارت‌های وام بدون بهره (کارت استقراض، خرید نسبی و دو منظوره بدون بهره) مجاز و گرفتن عوایدی چون حق عضویت یا حق خرید، حق‌العمل تجاری، عواید استفاده از مانده سپرده‌ها در کارت‌های برداشت از موجودی و جریمه تأخیر در کارت‌های وام بدون بهره، از نظر فقهی و قانونی مجاز است و می‌تواند در بانک‌ها و مؤسسات

مالی کشورهای اسلامی به کار روند؛ اما انواع کارت‌های وام با بهره (استقراضی، خرید نسبه و دو منظوره با بهره) مشکل شرعی دارد و قابل اجرا نیست. برای این منظور و یافتن راه حلی برای کارت‌های با بهره که اهمیت فراوانی میان کارت‌های اعتباری دارد (شاید مهم‌ترین نوع کارت‌های اعتباری است)، مطالعاتی از طرف محققان اقتصاد اسلامی صورت گرفته و الگوهای جایگزینی ارائه شده است. در ادامه، بعد از نقد و بررسی یکی از این پیشنهادها راه حل خاصی برای جایگزین کارت‌های اعتباری با بهره ارائه می‌شود.

کارت فروش نسبه به وسیله تاجر

محمدصادق اشغعی و سعید شیخانی پس از بررسی جایگاه اقتصادی کارت‌های بانکی و اعتباری و اعلان این که کارت‌های اعتباری با بهره نمی‌تواند در بانک‌ها و مؤسسات مالی ایران به کار رود، پیشنهادی در خصوص کارت‌های اعتباری خرید نسبه ارائه داده‌اند. در این پیشنهاد آمده است:

هر مؤسسه اقتصادی اعم از فروشگاه و مراکز ارائه خدمات همچون هتل‌ها که تمایل به قبول کارت‌های اعتباری داشته باشند و بخواهند اجناس خود را به صورت قسطی بفروش رسانند می‌توانند با مراجعه به بانک‌های ذی ربط نسبت به عقد قرارداد مربوطه اقدام نمایند. بانک‌ها طبق قرارداد، خدمات زیر را در اختیار این مؤسسات قرار می‌دهند:

۱. تأیید و یا رد اعتبار مشتری که با کارت اعتباری جهت خرید به محل کسب آنان مراجعه نموده است. این امر برای پذیرنده کارت دارای فواید بسیاری است که از جمله می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

- صاحب فروشگاه با تضمین بانک و با خیالی راحت نسبت به فروش کالای خود به شکل قسطی اقدام می‌نماید و هیچ‌گونه نگرانی از بابت عدم دریافت مبلغ معامله ندارد.
- با توجه به این که معامله قسطی انجام می‌شود، پذیرنده با توافق مشتری می‌تواند جنس خود را گران‌تر بفروشد.

۲. بانک مسئولیت پیگیری و اخذ مبلغ معامله را از طرف پذیرنده به عهده می‌گیرد و با ارسال صورت‌حساب به دارنده کارت و دادن فرصت مناسب، مبلغ معامله را از وی دریافت و به حساب پذیرنده کارت واریز می‌نماید. این امر می‌تواند به صورت دریافت کل وجه در آخر ماه و یا تقسیط آن در چند نوبت صورت گیرد. (اشغعی، شیخانی، ۱۳۷۷: ۸۵).

نقد و بررسی پیشنهاد

همان‌گونه که از پیشنهاد مذکور پیدا است، عناصر تشکیل دهنده معامله با کارت فروش نسبه، عبارتند از صادرکننده کارت (بانک)، پذیرنده کارت (تاجر) و دارنده کارت (مشتری)، و رابطه حقوقی بین آنها قراردادهای سه‌گانه فروش نسبه، ضمانت و وکالت در وصول مطالبات است به این معنا که دارنده کارت به صورت نسبه (و با قیمتی بالاتر از قیمت نقد) کالایی را از تاجر می‌خرد و به تاجر بدهکار می‌شود. بانک (صادرکننده کارت) بدهی مشتری را ضمانت می‌کند، و به وکالت از طرف تاجر طبق قرارداد مطالبات تاجر را از مشتری وصول می‌کند. این روابط حقوقی و این پیشنهاد گرچه از نظر فقهی مجاز بوده می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد، در مقام عمل دو تا اشکال اساسی دارد.

۱. هدف از ابداع و ترویج کارت‌های اعتباری به وسیله بانک‌ها و مؤسسات مالی به جریان انداختن منابع نقدی بانک‌ها و مؤسسات مالی صادرکننده کارت است و در این پیشنهاد چنان که خود طراحان نیز تصریح دارند (همان: ۸۸)، صادرکننده کارت نقش ضامن و وکیل دریافت و پرداخت بدهی را دارد و منابع صادرکننده به‌جریان نمی‌افتد و فقط در مواردی که دارنده کارت در پرداخت بدهی تأخیر کند، بانک از منابع خود به صورت ضامن استفاده می‌کند که این موارد مورد استثنا بوده و ممکن است اصلاً اتفاق نیفتد؛ بنابراین، پیشنهاد پیش گفته، با هدف اصلی انتشار کارت‌های اعتباری منافات دارد.

۲. پیشنهاد مذکور به آن گروه از تاجران و مراکز خدماتی منحصر خواهد شد که توان مالی بالایی دارند و می‌توانند با فروش نسبه و اقساطی کالاها و خدمات، مشتریان را تأمین کنند و روشن است که چنین مراکزی اندک هستند؛ پس این پیشنهاد نمی‌تواند فراگیر بوده، نیاز گسترده مشتریان و مراکز تجاری و خدماتی را پاسخ دهد.

کارت فروش نسبه به وسیله صادرکننده کارت

چنان که گذشت، مهم‌ترین نوع کارت‌های اعتباری، کارت‌های وام با بهره و از میان کارت‌های وام با بهره نیز مهم‌ترین گروه، کارت‌های خرید نسبه با بهره است که از یک سو به دارندگان کارت امکان می‌دهد بدون داشتن پول نقد به‌خرید کالا و خدمت اقدام کنند و در زمان‌بندی مشخص، قیمت کالاها و خدمات را بپردازند و از سوی دیگر، به فروشندگان امکان

می‌دهد قیمت کالاها و خدمات را به صورت نقد دریافت کرده، منتظر مدت نمانند؛ البته کارت‌های استقراض با بهره نیز اهمیت دارند؛ اما از آن جا که غالب استقراض‌های با بهره برای خرید کالا و خدمت است، اگر راه‌حلی برای کارت‌های خرید نسبه پیدا شود تا حد بسیاری جایگزین کارت‌های استقراض با بهره هم خواهد بود و با توجه به جواز کارت‌های برداشت مستقیم و کارت‌های وام بدون بهره، دایره کارت‌های اعتباری در اقتصاد بدون ربا تکمیل می‌شود و خلا مهمی احساس نمی‌شود. کارت فروش نسبه به وسیله صادرکننده کارت با این هدف پیشنهاد می‌شود و شرح آن به قرار ذیل است.

آن گروه از مراکز تجاری چون بنگاه‌های تولیدی و فروشگاه‌ها و مراکز خدماتی چون شرکت‌های حمل و نقل، هتل‌ها و بیمارستان‌ها که حاضرند با کارت‌های اعتباری معامله کنند، با مراجعه به بانک‌ها و مؤسسات مالی صادرکننده کارت اعتباری قرار می‌گذارند که دارندگان کارت را پذیرا باشند و در حد سقف اعتبار برای آنان کالا و خدمات ارائه کنند؛ و قیمت کالاها و خدمات را به وسیله کارت به صورت نقد از صادرکننده کارت دریافت کنند. از سوی دیگر، آن گروه از مشتریان که می‌خواهند با استفاده از کارت اعتباری خریدهای مدت‌دار داشته باشند، به بانک‌ها و مؤسسات مالی صادرکننده کارت مراجعه می‌کنند و با اعطای اسناد معتبر (وثیقه و ضمانت) تقاضای کارت می‌کنند. بانک با تعیین سقف اعتباری و تشریح ضوابط و شرایط، کارت اعتباری در اختیار مشتری قرار می‌دهد.

عناصر تشکیل‌دهنده معامله، صادرکننده کارت، پذیرنده کارت و دارنده کارت خواهد بود و رابطه حقوقی بین آن‌سه عبارت است از عقد وکالت و بیع به این بیان که مشتری با دریافت کارت اعتباری، با بانک صادرکننده قرار می‌گذارد که با رعایت سقف اعتباری، نیازمندی‌های خود را در جایگاه وکیل بانک به صورت نقدی از مراکز تجاری و خدماتی برای بانک بخرد و با استفاده از کارت اعتباری، بهای کالاها و خدمات را از محل منابع بانک به فروشنده بپردازد و در مقام وکیل بانک، کالاها و خدمات مذکور را تحویل بگیرد؛ سپس به بانک مراجعه، و خرید نسبه (دفعی یا اقساطی) آن‌ها را برای خویش تقاضا کند. بانک با توجه به نرخ نسبه بازار و با توجه به مدت زمان سررسید، قیمت کالاها و خدمات را محاسبه و به مشتری (دارنده کارت) می‌فروشد و بهای آن‌ها را در اقساط معین دریافت می‌کند. به عبارت دیگر، بانک به وسیله وکیل خود (دارنده کارت اعتباری) کالاها و خدمات را از مراکز تجاری و خدماتی به صورت نقدی می‌خرد. بعد آن‌ها را به وسیله وکیل خود دریافت و تملک می‌کند؛ سپس آن‌ها را به

صورت نسیه به دارنده کارت می‌فروشد (در خصوص خرید و فروش نقد و نسیه خدمات به بحث فقهی نیاز هست که در پایان مقاله تحت عنوان فروش خدمات خواهد آمد)؛ پس رابطه حقوقی بین عناصر عبارت است از:

۱. قرارداد وکالت برای خرید و دریافت کالا که بین صادرکننده کارت و دارنده کارت منعقد می‌شود؛
۲. قرارداد بیع نقدی که بین فروشنده و دارنده کارت (به وکالت از طرف صادرکننده) منعقد می‌شود؛
۳. قرارداد بیع نسیه که بین صادرکننده کارت و دارنده کارت منعقد می‌شود.

مدل اجرایی که بیان شد، یکی از مدل‌های اجرایی روش پیشنهادی است. افزون بر آن، مدل‌های اجرایی دیگری نیز می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد؛ برای مثال پس از تحقق خرید نقدی به وسیله دارنده کارت برای بانک، بانک می‌تواند دارنده کارت را وکیل در فروش هم بکند به این معنا که کالا و خدمات خریداری شده برای بانک را به خودش بفروشد. در این صورت، دارنده کارت افزون بر وکالت در خرید، نقش وکالت در فروش را هم خواهد داشت؛ چنان‌که بانک می‌تواند تاجر را وکیل در فروش کند به این معنا که با او قرار بگذارد هر کس با کارت اعتباری کالایی را برای بانک بخرد تو وکیل بانک هستی که آن کالا را به صاحب کارت به صورت نسیه بفروشی؛ البته در این دو مدل اجرایی، دارنده کارت و فروشنده اگر بخواهند نقش وکیل بانک در فروش را ایفا کنند، باید به صورت دقیق از ضوابط فروش نسیه بانک و نرخ‌های نسیه بانک آگاه باشند؛ چنان‌که بانک می‌تواند ترکیبی از مدل‌های مذکور را برگزیند؛ برای مثال در خریدهای جزئی چون خرید از سوپر مارکت‌ها که قالب‌های مشخص و کوتاه مدت دارند، به دارنده کارت وکالت می‌دهد هرچه را از سوپر مارکت می‌خرد، بعد از تحقق خرید، به صورت نسیه اقساطی (سه ماهه، شش ماهه یا...) با نرخ نسیه معین (پنج درصد، ده درصد یا...) از طرف بانک به خودش بفروشد. در خریدهای متوسط چون مصالح ساختمانی و لوازم منزل به فروشنده وکالت دهد با نرخ نسیه معین برای مدت معین از طرف بانک نسیه بفروشد و در خریدهای اساسی چون خرید مسکن، خودرو، مغازه و... بعد از خرید، در مدت زمان معین به خود بانک مراجعه، و بانک خود به فروش نسیه اقساطی اقدام کند.

در تمام مدل‌های اجرایی این پیشنهاد، اولاً منابع صادرکننده کارت به جریان می‌افتد (پرداخت نقدی و دریافت مدت‌دار همراه با سود) ثانیاً از آن‌جا که مراکز تجاری و خدماتی به صورت نقد معامله می‌کنند، همه مراکز می‌توانند در دایره معامله با کارت اعتباری حضور یابند.

این روش همان گونه که برای تک خریدها و خریدهای کوچک کاربرد دارد، برای خریدهای مستمر و بزرگ نیز می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد. در ادامه با آوردن مثالی، زوایای حقوقی و کاربردی معامله با کارت را توضیح می‌دهیم.

شخصی قصد دارد با استفاده از کارت اعتباری، با فروض ذیل به ساخت مسکن اقدام کند.
۱. برای خرید مصالح ساختمانی چون سیمان، گچ، آهک و آهن، لوازم منزل چون در، پنجره، کابینت آشپزخانه، قفسه، دکوراسیون و... پول نقد ندارد و می‌خواهد از منابع بانک استفاده کند؛

۲. مدت ساخت را یک سال در نظر گرفته، می‌خواهد اقساط هزینه ساخت را طی مدت ده سال آن هم بعد از پایان ساخت بپردازد.

این فرد با مراجعه به بانک صادرکننده کارت، فروض خود را به بانک ارائه می‌کند. بانک با مطالعه وثیقه‌ها و ضمانت‌ها، برای او سقفی اعتباری تعیین کرده، اعلان می‌دارد تا فلان مبلغ، به تأمین مالی پروژه حاضر است؛ سپس با اعطای کارت اعتباری، او را وکیل می‌کند با رعایت سقف اعتبار، اشیای مورد نیاز را در جایگاه وکیل بانک بخرد و قیمت آن‌ها را به وسیله کارت از منابع بانک بپردازد و به او اجازه می‌دهد در اشیای خریداری شده تصرف کند و به صورت مرتب هر هفته یا هر ماه یا هر فصل (طبق توافق) به بانک مراجعه کند و بانک، اشیای خریداری شده با وسیله کارت را به صورت نسبی اقساطی و با قیمتی بالاتر (متناسب با نرخ نسیه و مدت پرداخت) به او می‌فروشد و این روش را ادامه می‌دهد تا مسکن مورد نظر ساخته شود یا سقف اعتباری مورد توافق پر شود با تکمیل ساختمان یا اتمام سقف اعتباری، همه اشیای خریداری شده به وسیله کارت به روش فروش نسیه به مشتری (دارنده کارت) فروخته شده و او متعهد است بهای آن‌ها را طی اقساط معین به بانک بپردازد.

از این شیوه می‌توان در خرید کالاهای اساسی منزل چون یخچال، تلویزیون، مبلمان و خرید خودرو، موتورسیکلت، دوچرخه، خرید لوازم اداری، خرید لوازم کار، خرید اموال و اشیای لازم برای احداث و راه‌اندازی پروژه‌های صنعتی، کشاورزی، خدماتی، خرید مسکن، زمین و... استفاده کرد؛ چنان که می‌توان در خریدهای جزئی و کوچک به کار برد؛ برای مثال، کارمندی می‌تواند نیازمندی‌های زندگی را تا مدت سه ماه از طریق کارت اعتباری از یک یا چند سوپر مارکت بخرد و وکیل بانک باشد که اشیای خریداری شده را با نرخ نسبی معین برای مدت معین به خودش بفروشد.

در روش پیشنهادی، بانک برای تشویق استفاده‌کنندگان از کارت اعتباری برای تصفیه زودتر از سررسید می‌تواند اعلان کند که اگر تا یک ماه، کل بدهی را بپردازد، کل نرخ نسیه (مازاد بر قیمت نقد) را تخفیف می‌دهد و چنان که از یک ماه بگذرد؛ اما زودتر از سررسید باشد، به تناسب زمان تصفیه تا زمان سررسید، از نرخ نسیه می‌کاهد و مبلغ بدهی را کاهش می‌دهد، و این کار از باب کم کردن از مبلغ بدهی بر شخص بدهکار است که از نظر فقیهان اشکالی ندارد.

امکان طراحی کارت اعتباری جامع

با استفاده از طرح پیشنهادی و ضمیمه کردن آن بر کارت‌های اعتباری مجاز می‌توان کارت اعتباری جامع چندمنظوره طراحی کرد به این صورت که مشتری با مراجعه به بانک و افتتاح حساب سپرده، کارت اعتباری دریافت می‌کند و با بانک صادرکننده کارت چنین توافق می‌کند:

۱. هر نوع سپرده‌گذاری در حساب بانکی به معنای اعطای قرض بدون بهره به بانک خواهد بود؛
۲. هر نوع برداشت به وسیله کارت اعتباری در حد موجودی حساب، استرداد قرض خواهد بود؛
۳. هر نوع خرید کالا و خدمات از مراکز تجاری و خدماتی طرف قرارداد بانک در حد موجودی حساب، بیع نقدی با مرکز تجاری و خدماتی و حواله او به بانک برای دریافت قیمت کالا و خدمات خواهد بود؛
۴. هر نوع برداشت وجه نقد به وسیله کارت اعتباری بیش از حد موجودی و با رعایت سقف اعتباری، استقراض بدون بهره از بانک خواهد بود و مشتری موظف است حداکثر تا یک ماه به بانک برگرداند وگرنه مشمول جریمه تأخیر خواهد شد؛
۵. هر نوع خرید کالا و خدمت به وسیله کارت بیش از حد موجودی و با رعایت سقف اعتباری، از نوع خرید نقدی، به وکالت از بانک و برای بانک خواهد بود و بعد از خرید یا خود او در جایگاه وکیل بانک کالای خریداری شده را از طرف بانک به خودش به صورت نسیه بفروشد یا با مراجعه به بانک، بانک به صورت نسیه به او بفروشد. بعد از تحقق معامله نسیه، اگر تا یک ماه قیمت نقدی کالا را به بانک بپردازد بانک از نرخ نسیه می‌گذرد و خرید به قیمت نقدی می‌شود و اگر نپرداخت، طبق زمانبندی فروش نسیه به اقساط می‌پردازد؛

بنابراین با طراحی چنین کارتی می‌توان غالب معاملاتی که با کارت‌های چند منظوره (جامع) انجام می‌گیرد را با رعایت ضوابط شرعی انجام داد. در این کارت‌ها نیز صادرکننده کارت افزون بر حق عضویت از عواید دیگری چون حق‌العمل تجاری، جریمه تأخیر، استفاده از مانده موجودی سپرده و ما به التفاوت خرید نقد و نسیه (نرخ نسیه) استفاده می‌کند.

مسأله فروش خدمات

مطابق طرح پیشنهادی، دارنده کارت می‌تواند به وسیله کارت از خدمات مراکز خدماتی چون هتل‌ها، بیمارستان‌ها، شرکت‌های هواپیمایی، راه‌آهن، اتوبوسرانی، جهانگردی، شرکت‌های تعمیر مسکن، اتومبیل و... استفاده کند که در آن‌ها شرکت مذکور کالایی را نمی‌فروشد و به اصطلاح فقیهان و حقوقدانان عینی را تحویل نمی‌دهد؛ بلکه موضوع قرارداد خدمت آن مرکز خدماتی است و از این جهت صدق بیع محل تردید است؛ در نتیجه نمی‌توان گفت که دارنده کارت، خدمت را به وکالت از طرف بانک به صورت نقدی می‌خرد؛ سپس به وکالت از طرف بانک به خودش می‌فروشد؛ چون عینی در کار نیست تا خرید و فروش شود.

در حل مسأله باید گفت: موضوع فروش خدمات هواپیمایی، بیمارستانی، هتل، شرکت‌های مسافرتی و... که میان عرف به صورت بیع مطرح است، از دیدگاه فقیهان شیعه محل اختلاف است. برخی از فقیهان چون شیخ انصاری، صاحب جواهر و آیت‌الله خویی صدق بیع بر چنین معامله‌هایی را انکار، و تکلم عرف را بر تسامح حمل می‌کنند (مکارم شیرازی، ۱۴۱۳: ج ۱، ۲۱). برخی دیگر از فقیهان چون امام خمینی و آیت‌الله مکارم شیرازی اشتراط عین بودن بیع را لازم ندانسته، معتقدند: می‌توان منافع و خدمات را در قالب قرارداد بیع منعقد کرد (همان؛ امام خمینی، ۱۴۱۵: ج ۱، ۱۵). این گروه از فقیهان افزون بر صدق عرفی بیع بر فروش خدمات و منابع به روایاتی نیز استدلال می‌کنند؛ مانند:

اسحاق بن عمار نقل می‌کند:

از امام عجل‌الله‌فرجه درباره فردی که خانه‌ای را در اختیار دارد و می‌فروشد در حالی که خانه مال او نیست، پرسیدم. امام فرمود: نمی‌پسندم خانه‌ای را که مال او نیست بفروشد. گفتم: سکونت در خانه، و موقعیتش در آن خانه را می‌فروشد، و می‌گوید: سکونت خانه را به تو می‌فروشم. خانه آن‌گونه که دست من بود، دست تو باشد. امام فرمود: بلی به این صورت می‌تواند بفروشد (عاملی، ۱۴۱۳: ج ۱۷، ۳۳۵).

برای حل مشکل و رسیدن به وفاق فقهی می‌توان از عقد صلح استفاده کرد به این معنا که مراکز خدماتی براساس عقد صلح خدمات مذکور را به صورت نقد به وکیل بانک واگذارند؛ سپس دارنده کارت در جایگاه وکیل بانک براساس عقد صلح دیگری با قیمتی بالاتر، اما مدت دار، به خودش تملیک، و از آن خدمات استفاده کند. به اعتقاد فقیهان بزرگوار شیعه، قرارداد

صلح قراردادی لازم است و موضوع آن اعم از اعیان، منافع و حقوق است و شامل خدماتی که ذکر شد می شود و چه بسا اگر به حقیقت معامله های این نوع مراکز توجه کنیم، از انواع تملیک و تملک ها تشکیل شده است که نه با خصوص بیع و نه با خصوص اجاره می سازد؛ بلکه مخلوطی از انواع عقود در معامله واحد است که فقط با قراردادی چون صلح می توان انشا کرد؛ برای مثال، در هتل ها انواع خدمات مسکن، خدمات انسانی، تملیک غذا، عاریه وسایل اتاق و ... در قالب یک معامله صورت می گیرد؛ پس می توان مسأله خرید و فروش خدمات مراکز خدماتی را در قالب قرارداد صلح انشا، و برای پرداخت وجه از کارت اعتباری به تفصیلی که گذشت، استفاده کرد.



منابع و مأخذ

۱. امام خمینی، روح الله، *تحریر الوسیله*، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، بی تا.
۲. _____ *استفتات جدید*، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۶ ش.
۳. _____ *کتاب البیع*، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۵ ق.
۴. خامنه ای، سیدعلی، *درر الفوائد فی اجوبه القائد*، دارالحق، بیروت، ۱۴۱۶ ق.
۵. مکارم شیرازی، ناصر، *انوار الفقاهه*. کتاب البیع، مدرسه الامام امیرالمؤمنین (ع)، قم، ۱۴۱۳ ق.
۶. رضوانی، غلامرضا، *مصاحبه با حضرت آیت الله رضوانی پیرامون بانکداری اسلامی*، بانک مرکزی ایران، تهران، ۱۳۷۲ ش.
۷. تسخیری، محمدعلی، *کارت های اعتباری و دیدگاه های فقهی درباره آن*، مجموعه سخنرانی ها و مقالات هشتمین سمینار بانکداری اسلامی، مؤسسه عالی بانکداری، تهران، ۱۳۷۶ ش.
۸. عاملی، شیخ حر، *وسائل الشیعه*، مؤسسه آل البیت، بیروت، ۱۴۱۳ ق.
۹. موسویان، سیدعباس، *بانکداری اسلامی*، مؤسسه تحقیقات پولی و بانکی، تهران، ۱۳۷۸ ش.
۱۰. رضایی، مجید، «بررسی فقهی - حقوقی جرمه تأخیر» فصلنامه تخصصی اقتصاد

- اسلامی، ش ۶، تابستان ۱۳۸۱ ش.
۱۱. وحدتی شبیری، سیدحسن، «مطالعه تطبیقی خسارت تأخیر تادیه در حقوق ایران»، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، ش ۱۲، زمستان ۱۳۸۲ ش.
۱۲. اشفعی، محمدصادق و شیخانی، سعید، کارت‌های بانکی و چگونگی کاربرد آن در جمهوری اسلامی ایران، مجموعه سخنرانی‌های ماهانه، مؤسسه تحقیقات پولی و بانکی، ۱۳۷۸ ش.
۱۳. اشفعی، محمدصادق و شیخانی، سعید، کارت‌های بانکی و چگونگی کاربرد آن در جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۷ ش.
۱۴. رواس قلعه‌جی، محمد، المعاملات المالية المعاصرة فی ضوء الفقه والشریعه، کویت، دارالفنایس، اول، ۱۴۲۰ق.
۱۵. اسماعیلی، کریم، کارت اعتباری بهتر است یا اسکناس دو هزار تومانی، آسیا، ۱۳۸۱/۱۱/۱۵ ش.
۱۶. بیات، آسیه، کارت اعتباری جایگزین مطمئن برای پول، بانک و مسکن، ش ۲۰ تابستان ۱۳۸۰ ش.
۱۷. گزارش، کارت اعتباری در خاورمیانه، ملت، ۱۳۸۰/۳/۷.
۱۸. شهیدی، محمدمهدی، کارت اعتباری در ایران، عصر ارتباط، ش ۳.
۱۹. فرهنگ، منوچهر، فرهنگ بزرگ علوم اقتصادی، تهران، نشر البرز، اول، ۱۳۷۱ ش.
۲۰. جلیلیان، گزارش دنیای اقتصاد از وضعیت کارت‌های اعتباری، دنیای اقتصاد، ۱۳۸۱/۱۱/۶ ش.
۲۱. موسوی قمی، سیدعلی، پول الکترونیکی و نظام بانکی ما، آسیا، ۱۳۸۰/۱۰/۲۶ ش.